

ҚАРАҚАЛПАҚ ШЕШЕНЛИК СӨЗЛЕРІ: ТҮРЛЕРІ ХӘМ КӨРКЕМ-МӘДЕНИЙ ӘХМИЙЕТИ

Оразов А.О.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты өз бетинше излениушиси

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308065>

Қарақалпақ халық аўызеки дәретиўшилиги дәстүринде шешенлик сөзлер өз алдына жанр болып қәлиплескен. Бул сөзлер көркем баянлаў менен бирге жәмийетлик қатнасты тәртипке салыў, әдилликти тиклеў, мораллық норма хәм әдеп-икрамлылықты беккемлеў қуралы да есапланады.

Шешенлик сөзлердиң ертек, аңыз, айтыс, нақыл-мақал хәм төрелик дәстүрлер менен байланысы оларды таза бир жанр шеңберинде ғана емес, жанрлараралық система ретинде қарастырыўға да мүмкиншилик береді [1, 204-б.].

Илимий әдебиятларда шешенлик сөзлерди жанрлық жағынан түсиндириўде хәр түрли көзқараслар болған. Бир қатар изертлеўшилер оларды ертек яки аңыз курамында қараса, базылары айтыс дәстүрине жақын деп түсиндирген. Деген менен, кейинги дәўирдеги таллаўлар шешенлик сөзлердиң жеке жанрлық өзгешелигин дәлиллеўге жол ашты. Ю.Пахратдинов шешенлик сөзлерди шешенлик жумбақ айтысы, даў айтысы, арнаў, сын, хәзил-сатира хәм ақыл-нәсият сыяқлы түрлерге ажыратып, олардың ишки структурасын анықлаўға үлес қосты [2, 79-б.]. Қ. Мақсетов та шешенлик сөзлердиң мазмуны хәм формасы жағынан айтысқа толық теңлестирилиўи дурыс емеслигин айтып, бул үлгилердиң нақыл-мақалларға жақын, бирақ өз алдына шешим хәм пикир формасы екенин көрсетти [3, 142-б.].

Қарақалпақ шешенлик сөзлерин биз өз алдына жанр сыпатында қарастырып, идеясы хәм мазмунына қарай төмендегише топар хәм түрлерге бөлиўди мақул көремиз: 1) шешенлик арнаў сөзлери (буған *шешенлик хәзил, шешенлик сын, шешенлик еситтириў* киреди); 2) шешенлик ақыл-нәсият (буған *шешенлик нақыл-мақал, шешенлик тымсал, шешенлик жумбақ хәм шешенлик сораў-жуўап* түрлери киреди); 3) төрелик сөзлер (буған *жер даўы, қун даўы, мал даўы* қусаған түрлер киреди)

1. Шешенлик арнаў сөзлери. Шешенлик арнаў сөзлери халықтың күнделик турмысында жийи ушырасатуғын эмоционаллық хәм коммуникативлик формалардан есапланады. Оларға хәзил, сын хәм еситтириў сыяқлы түрлер киреди. Бул үлгилерде шешенниң тапқырлығы ғана емес, ал жәмийетлик жағдайды бахалаў қәбилети де көринеди. Мәселен,

хәзил-дәлкек арқалы адамлар арасындағы қашықлық жойылып, ашық сөйлесіуіге жол ашылады. Қарақалпақ дәстүрінде келин, ене, аға-ини, жийен-дайы аралығындағы сөз ойыны көп жағдайда тәрбиялық мәниге де ийе болған. Бул әсиресе хаял образларының сөзге шешен, зийрек болып сүўретлениўинде байқалады [4, 27-28-бб.].

Шешенлик сын да арнаў сөзлериниң әҳмийетли бөлеги. Сын биреўди кемситиў ушын емес, ал жәмийеттеги орынсызлықты аңлатыў, адамға ой салыў хәм әдеп шеңберинде пикир билдириў ушын қолланылған. Жийренше шешен менен Жәнибек ханға байланыслы аңызлар усындай сынның көркем үлгиси болып табылады. Бир жағынан ханның абырайын сақлап, екінши жағынан тапқыр жуўап арқалы ҳақыйқатқа ишара етиў — бул шешенлик сынның нәзик тәбиятын көрсетеди [5, 92-115-бб.].

Еситтириў сөзлери болса, қайғыны жеткерип, жан азабын жеңиллетиўге қаратылған. Адам өмириниң ең аўыр сәтлеринде бундай сөзлер сабыр, тақат хәм руўхый таяныш хызметин атқарады. Жақынынан айырылған адамға ашық қатаң сөз емес, астарлы хәм әдепли билдириў кереклиги қарақалпақ шешенлик дәстүрінде айрықша сақланған [6, 25-26-бб.].

2. Шешенлик ақыл-нәсият. Ақыл-нәсиятқа киретуғын шешенлик түрлери халықтың тәжирийбесин, өмир философиясын хәм тәрбиялық қағыйдаларын ықшам формада жеткереди. Нақыл-мақал, тымсал, жумбақ хәм сораў-жуўап үлгилери — усы топардың өзегі. Бул формаларда сөз қысқа болыўы мүмкин, бирақ мәни салмағы терең болады. Сөзи қысқа, ойы узақ деген қағыйда шешенлик дәстүрге толық сәйкес келеди [5, 89-б.].

Нақыл-мақал — шешенниң сөзин беккемлеп, тыңлаўшының есинде сақланып қалыўын тәмийинлейтуғын тийкарғы қурал. Шешен көп жағдайда мақалға сүйене отырып, өз пикирине халықлық исеним береді. Сол себепли, нақыл сөз тек шешенлик сөздиң безеўи емес, ал логикалық дәлил ролин атқарады.

Жумбақ хәм сораў-жуўап үлгилери когнитив ойлаўды шынықтырады. Жумбақты шеше алған адам тек зийрек емес, ал астарлы мәнини де түсине алатуғын парасатлы шахс деп танылған. Сораў-жуўап формасында өткен сөз жарыслары да қарақалпақ шешенлик өнериниң диалоглық күшин көрсете алады. Бул дәстүрде айтыўшы хәм тыңлаўшы бир-бири менен тек мағлыўмат алмасыў емес, ой сынасыў дәрежесинде байланысады.

3. Төрелик сөзлер хәм жәмийетлик тәртип. Төрелик сөзлер — шешенлик өнериниң ең социаллық-хуқықый бағдары. Бул түр жер даўы, мал даўы, қун даўы, ар-намыс даўы сыяқлы мәселелерди шешиўде қолланылған.

Бунда шешеннің мақсети дауды күшейтiу емес, қайта татыуластырыу, әдил хуқим шығарыу хәм жәмийетлик тынышлықты сақлау болған. Қарақалпақ жәмийетинде бийлер тек абырай ийеси ғана емес, халық атынан сөз сөйлейтуғын медиатор, төре хәм мәмилеге келтириуши шахс дәрежесинде танылған [7, 184-б.].

Жер дауы, мал дауы хәм қун дауына байланыслы аңызларда шешеннің тапқырлығы, логикасы хәм адам таний билиу қәбилети айрықша көринеди.

Төрелик сөзлердің әҳмийети тек тарийхый дерек ретинде емес, ал хуқықый сана хәм дәстүрий әдиллик моделинің көркем текстке синдирилген формасы болыуында көринеди. Бул жерде сөз — ыызамның орнын басатуғын емес, ыызамды түсиндирип, адам санасына жақынлататуғын рууқый курал. Сонлықтан шешенлик төрелик сөзлерди халықтың дәстүрий қазылығы, этикалық кодекси хәм мәплерди келистириу мәдениаты деп үйренген дурыс есапланады.

4. Жанрлараралық байланыс. Шешенлик сөзлердің тағы бир әҳмийетли қыры — олардың жанрлараралық байланысы. Бул үлгилерде ертекке тән баянлау, аңызға тән тарийхый ишара, айтысқа тән диалог, нақылға тән афористлик форма хәм төреликке тән хуқықый-прагматикалық мазмун бирге ушласады. Сонлықтан шешенлик сөзлерди таза бир формаға ғана байлап қойыуға болмайды; олар контекстке қарай түрлене алатуғын көркем-коммуникативлик система болып табылады. Мине, усы көпқабатлылық олардың халықлық санада узақ жасауының тийкарларының бири. Шешенлик сөздің бирде күлкили, бирде терең философиялық, бирде қазылық мазмунда келиуи — халықтың дүньяны образлы хәм әдепли жол менен қабыллау дәстүрин аңлатады. Бул жанр жас әуладты орынлы сөйлей билиуге, қарсы пикирди тыңлай билиуге хәм сөздің жауапкершилигин сезиуге үйретеди.

Жуумақлап айтқанда, қарақалпақ шешенлик сөзлери өз алдына фольклорлық жанр ретинде қарастырылыуы керек. Олар арнау, ақыл-нәсият хәм төрелик топарларына бөлинип, жәмийетлик тәртипти бекемлеу, халық даналығын жеткеру хәм рууқый-эстетикалық тәсир жасау хызметин атқарады. Бул жанрда поэтикалық, прозалық, диалоглық хәм прагматикалық элементлер бирге ушласады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
2. Пахратдинов Ю. Адам. Жәмийет. Сатира. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1991.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халық көркем ауызеки дәретпелери. – Нөкис: Билим, 1996.

4. Járimbetov Q., Orazımbetov Q. Qaraqalpaq ádebiyatı. – Nókis: Bilim, 2006.
5. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Рауан, 1996.
6. Шешенлик сөзлер. Әпсаналар. – Нөкис: Билим, 2015.
7. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.